

BOLGÁR JUDIT¹**A reintegrációban részt vevők elégséges (kívánatos) pedagógiai-pszichológiai paraméterei²****Sufficient (desirable) Pedagogic-psychological Parameters of the Persons, Taking Part in the Process of Reintegration****Absztrakt**

A cikk néhány ismert pszichológiai modell alapján elemzi a reintegráció, (re)szocializáció folyamatát és személyi aspektusait. Kitér az elsődleges és másodlagos szocializáció különböző szintereinek (családi, intézményi, társadalmi), valamint a különböző szervezeti kultúráknak a (re)szocializációra, reintegrációra gyakorolt hatására. Kutatási adatok felhasználásával is kísérletet tesz a reintegráció (re)szocializáció szempontjából különböző feladatot jelentő csoportok elkülönítésére. A cikk másodlagos célja, hogy a közelmúltban a reintegráció hatékonysága érdekében végzett elméleti és gyakorlati kutatások felidézésével hozzásegítse a szakállományt és az érdeklődőket aktuális szakmai ismeret megszerzéséhez.

Kulcsszavak: a szocializáció makro-mikro szinterei, társadalmi hatásrendszerek, szociális tanulási modellek, szociális izoláció, pauperizmus, neo-treatment irányzat

Abstract

The article analyzes the reintegration, (re)socialization process and its personal aspects based on some well-known psychological models. It deviates for the different area of the primary and secondary socialization (family, institution, social) as well as the effects of different organizational cultures on resocialization

¹ Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Professor Emerita – National University of Public Service, Professor Emerita, E-mail: bolgar.judit@uni-nke.hu ORCID: 0000-0003-0638-0027

² A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

The work was created in commission of the National University of Public Service under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled „Public Service Development Establishing Good Governance” in the Ludovika Research Group.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

and reintegration. The use of research data attempts to isolate groups of different tasks for reintegration (re socialization). The secondary aim of this article is to help the stockbrew and the interested parties to recall theoretical and practical research recently to reintegrate into actual professional knowledge.

Keywords: *the makro-mikro scene of socialisation, systems of the social effects, social learning models, social isolation, pauperism, neo-treatment tendency*

A fogvatartottak társadalomba történő visszaillesztése bonyolult, többtényezős folyamat. Eredményessége nagyrészt a társadalom befogadó képességétől, a reintegráció eredményességét elősegítő objektív (materális) és szubjektív (közgondolkodás, tolerancia, segítő készség stb.) tényezőktől függ. A reintegráció elősegítését a társadalmi környezet különböző szegmensei, különböző intézményei sokrétű feladatban realizálhatják. A szocializáció folyamatát vizsgáló modern modellek az öröklött és az elsajátított (szociális tanulás útján szerzett, a környezet által közvetített) tényezők kölcsönhatásában vizsgálják a folyamatot. Az öröklött és a környezeti tényezők hatását a szocializációra nehéz szétválasztani, mint-hogy azok szorosan egybefonódnak. Meg kell azonban állapítani, hogy minél inkább fejlődésképes (változás-, alkalmazkodásképes) és minél inkább belsőleg motivált a személyiség, annál több „esély” van a szocializálásra, a viselkedés külső és belső (pszichikai) jellemzőinek módosítására.

Urie Bronfenbrenner (1917–2005) ökológiai fejlődés lélektani modellje³ arra hívja fel a figyelmet, hogy a fejlődés vizsgálata csak a teljes társas-társadalmi környezet kontextusában érhető meg. Ez a modell ugyan a hagyományos intézményes nevelésben részesülő gyermek vagy fiatal szocializációs szinterei alapján mutatja be a folyamatot, de a fogvatartottak szocializációs deficitjeinek „korrekciójára” is hasonló elsődleges és másodlagos konstrukciók állnak rendelkezésre.

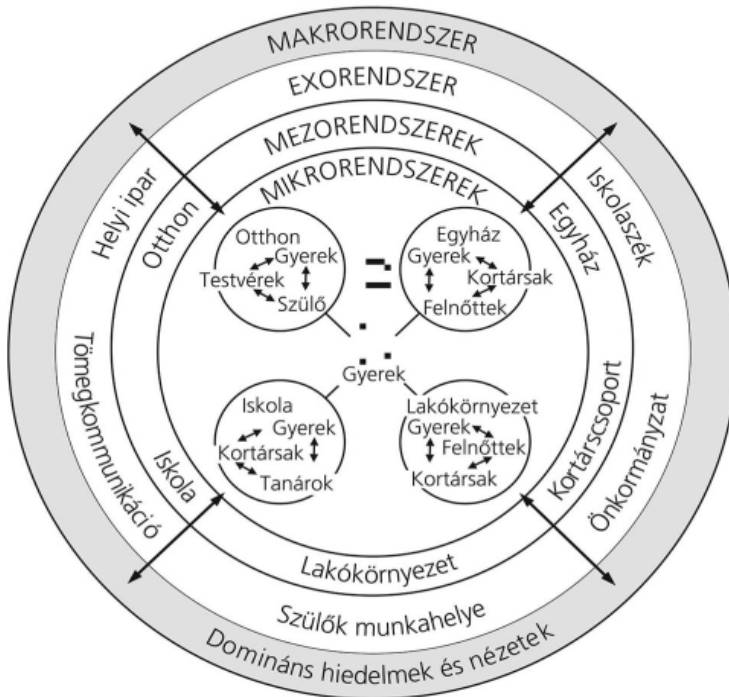
A társadalom által közvetített hatások Bronfenbrenner modellje szerint a mikro-, mezo-, az exo- és a makrorendszereken keresztül éri az egyént. A mikrorendszerek a közvetlen emberi kapcsolatok szinterei, a szocializáció (és ezzel együtt a reszocializáció, reintegráció) elsődleges „tapasztalati” forrásai. A mikrorendszer által közvetített tapasztalatok jellege döntő mértékben az egyénnel kapcsolatba került résztvevők személyes tulajdonságától függ. A velük eltöltött idő mennyisége és az együttlét minősége, érzelmi jellemzői a hatékonyság mutatói. A mezorendszer azon intézmények együttese, amelyben a szereplők interakciója történik. Ezek formális és informális jellemzői (ezen belül pozitív negatív hatásai) eredményezhetnek olyan serkentő vagy gátló, elkerülő hatást, amely a továbbiakban visszahat az egyén mikrorendszer belső (személyes) kapcsolataira is. Ha a totális szervezeti kultúrát (a börtönvilág szervezeti kultúráját) tekintjük, az abban megjelenő relatív biztonság, átláthatóság, következetesség, emberség visszahat a fogvatartottak és a

³ Bronfenbrenner, U.: Ecology of the family as a context for human development. *Developmental Psychology*, 1986;22, 723–742.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

személyi állomány kapcsolatára. Az exorendszer a szélesebb társadalmi környezetet, a szocializációt indirekt módon befolyásoló intézményrendszereket öleli fel. (Esetünkben pl. a családtagok munkahelye, a közvetlen környezet elhelyezkedési lehetőségei stb.) A makrorendszer a környezeti kultúra uralkodó nézeteinek és hiedelmeinek összessége. Az emberekre, szerepekre és magára a társadalomra vonatkozó alapvető attitűdök, vélekedések bonyolult rendszere.

A fenti ábra Bronfenbrenner ökológiai modellje a szocializációra hatást gyakorló csoportokat, intézményeket és kulturális nézetrendszereket mutatja be.⁴

Az ökológiai megközelítés „praktikuma”, hogy egy modellben tudja figyelembe venni az egyén életkörülményeit és a kultúra hatásait. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az egyén élete csak azok között a keretek között lehetséges, amelyeket társadalmi és kultúrája határoz meg. Így az adott szervezet (bv. intézmények), valamint a „befogadó” társadalom értékrendje általános attitűdje, nézeteinek és hiedelmeinek összessége a reintegrációs folyamat szerves összetevője.

⁴ Az ábra forrása N. Kollár Katalin – Szabó Éva: Pszichológia pedagógusoknak. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

A szociális környezetnek Bandura szociális tanulás modellje szerint is meghatározó szerepe van a szocializációban. Albert Bandura⁵ (1925-) az utánzás vikariáló (behelyettesítő) megerősítéses elméletét O. H. Mowrer⁶ (1907–1982) kísérletei alapján összegezte, aki szorongással kapcsolatban végzett kísérleteiből arra a következtetésre jutott, hogy a viselkedéstanulási folyamatot vizsgálva megállapítható, hogy bizonyos feltételek teljesülése mellett az utánzó számára maga az utánzás válik megerősítő hatékonyságúvá, azaz az utánzott viselkedés (a cselekvés) lesz jutalomértékű. Ezt a koncepciót fejlesztette tovább Bandura, amit szociális utánzáselméletnek nevezünk. Meghaladva ezzel a behaviorizmus képviselői által a tanulásban, azaz mindenekelőtt a viselkedésformálásban túlhangsúlyozottan használt tényező, a külső megerősítés szerepét, és ehelyett a viselkedés és a környezet kölcsönhatását helyezte előtérbe, ezzel a belső (intrinsic) motiváció fontosságára hívva fel a figyelmet. Elméletében azt is leszögezi, hogy a viselkedés változása nem csupán a környezet megerősítő ingereinek (jutalmak, büntetések) „köszönhető”, mivel a viselkedés ugyanúgy visszahat a környezetre. A környezet megváltozott állapota eredményeként a viselkedés maga is átalakul, így egy folyamatos kölcsönhatás jön létre a viselkedés és környezete között. Bandura tehát tovább lépett az „egyszerűbb” behaviorista, jutalmazás-büntetésre épülő tanulási modelleken, és az adott környezeti helyzetben meghatározott viselkedést produkáló alany megismerő folyamatait is számításba veszi akkor, amikor modellje alapján egy adott viselkedés megjelenésére próbál következtetni. Az ő nevével fémjelzett, társas-kognitív elmélet szerint a teljesítményért kapott jutalom növeli az önértékelést, az igény szintet is, és ezáltal az intrinsic (belső) motivációt. Bandura obszervációs tanulóssal kapcsolatban végzett agressziótanulási kísérleti eredményeinek összegzéseként felhívta a figyelmet néhány olyan tényezőre is, amely fontos szerepet tölthet be a modelltanulás folyamatában. Ezek közül a legfontosabbak:

- Hozzáférhetőség. (Ahhoz hogy egy viselkedést elsajátítsunk, szükség van egy személyes „közvetítőre”.)
- Figyelem. (Csak az képeződik le a tudatunkban, amire figyelünk, bár ez a figyelem nemcsak szándékos, tudattalan is lehet.)
- Rögzítés a memóriában. (Szükség van a viselkedésről kialakított emlékezeti reprezentációra ahhoz, hogy későbbi időpontban felidézhesük. Könnyebb a felidezés, ha a megfigyelt viselkedésnek „nevet” adunk.)
- Motoros reprodukció. (Ha a viselkedéshez bonyolultabb mozgásrepertoár tartozik, a mozgásos elemekre való pontos emlékezéshez megfelelő fizikai-fiziológiai képesség, ügyesség is szükséges.)
- Motiváció. (A viselkedés elsajátítására serkentően hatnak a közvetlen megerősítések [jutalmak], az elővételezett megerősítések [incentívek] és természetesen a

⁵ Social learning theory. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1977.

⁶ Mowrer szorongás kísérleteiben kimutatta, hogy szorongás lényegében tanult reakció, amely olyan feltételes ingerekre következik be, amelyek előre jeleznek egy bizonyos kellemetlen szituációt (feltétlen inger), vagyis a múltban ilyen szituáció követte azokat.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

vikariáló [behelyettesítő] megerősítés. A tanulás folyamatát ellenben késleltetik vagy gátolják a közvetlen büntetések, az elővételezett büntetések [fenyegetések, negatív incentive] és a vikariáló büntetés).

Bandura elméletének szellemében a hozzáférhetőséget illetően Fliegauf Gergely blogjában gyakorlati javaslatokat fogalmazott meg. Véleménye szerint a megfigyelésből eredő tanulás képessége javítható. A hozzáférhetőség azt jelenti, hogy a kívánt cél vagy érték legyen hozzáférhető, magyarul legyenek fogvatartotti programok. „A börtönkörnyezetbe a személyzet is szocializálódik, és önkéntelenül az agresszívebb izolációs normákat közvetíti a fogvatartottak felé, ennek minimálisan a hospitalizáció és az institucionalizáció lesznek a következményei. Ha azonban a börtönbe engedjük a különböző társadalmi szervezeteket, ők egészen más normákat tudnak közvetíteni a fogvatartottak felé. (...) A reintegráció nem lehet pusztán a börtön és a pártfogók feladata.”⁷

Jacob L. Moreno (1889–1974) romániai születésű amerikai pszichiáter, (aki egyébként 1931-ben a New York-i városi börtön pszichiátere is volt) önálló megfigyelések alapján vezette be a társas helyzet fogalmát és nézőpontját, s ezzel lehetővé tette a viselkedés társas szempontú elemzését. „Meglátta az egyénben, hogy nemcsak a hagyományos pszichológia szerint elemezhető, mint tulajdonságok hordozója, vagy mint egy viselkedésmód képviselője, hanem aszerint is, hogy milyen helyet foglal el egy emberi konglomerátumban. Moreno azt kutatta, hogy milyen helyzete van az embernek a műhelyben, ahol dolgozik, az iskolában, ahova jár. Ezzel a kérdésfeltevéssel utat nyitott az egyéni és a társadalmi közös tartományába vezető vizsgálati módszereknek.”⁸ Ez a szociometriai megközelítés kaput nyit olyan pszichológiai elemzések számára, amelyek jól követhetővé teszik pl. az olyan érzések személyiségjegyeinek viselkedésben megjelenő feltárását, mint a vágyakozás a totális összehangolódásra vagy másképpen: az alternatívák nélküli gondolkodásra és cselekvésre. Tekintettel arra, hogy a társadalmilag jól integrált egyén számára egyszerűen nem létezik totális összehangolódás, a vágyaknak, akaratoknak, viselkedéseknek társas homogenitása, csak a súlyos integrációs hiányokban szenvedőknek jelenthet ez olyan táptalajt, amelyben jól érezhetik magukat. Mondhatnók, ez a naiv, gyermekiesen dogmatikus személyiségjegyekből formálódó vágykép megtalálhatja magát abban a primitív árnyékvilágban, ahol az erőszakos zsákmányszerzés az uralkodó cél, s a csoporttagság könnyen követhető fősabálya a vezérnek való abszolút alávetettség, amiért cserébe a zsákmányrészesedés, s az erő képzeje jár. Nem rendelkezünk erre irányuló empirikus vizsgálatokkal, de valószínűleg nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy szoros összefüggés található az általában bűnbandáknak nevezett csoportosulások pszichológiai szívóhatása és a bűnelkövetések jelentős hányada között. Ez a fajta szociális motiváció pedig enyhén szólva nem kedvez a társadalomba történő visszailleszkedésnek,

⁷ Fliegauf Gergely: Büntetés-végrehajtási Pszichológia 3.
<http://bvpszichologia2.blogspot.hu/2005/10/szocializci.html>

⁸ <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szocialpszichologia/ch09s03.html>

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

hiszen ebben az esetben nem alakulnak ki a személyben a belső (intrinsic) motivációs bázist építő cselekvési minták, hanem csak az „erősebb” másolásának külső (extrinsic) motivációra épülő modellje lesz „beilleszkedés”hajtóereje.

Pálvölgyi Ákos tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a reintegráció csak olyan személyes kompetenciák kialakításával lehetséges, amelyet a fogvatartási intézményből szabadult személy mintegy „szociális és ismereti tőkét” birtokolva, aktív résztvevőként szerepel a reintegrációban. Tanulmányában ezeket olvashatjuk: „Évente nagyságrendileg 120 000 bűnelkövető válik ismertté Magyarországon, közülük 10%-ot ítélnek végrehajtandó szabadságvesztésre. Egyharmad a bűnismétlők aránya, de a börtönökben lévők fele már nem először követett el bűncselekményt. Már egy pár hónapos szabadságvesztésre ítélt számára is nehéz a társadalomba történő visszailleszkedés. A visszaesés megelőzésének záloga a társadalmi reintegráció. Ehhez képzés, a kompetenciák fejlesztése szükséges.”⁹ Véleményünk szerint is (Fliegaufer Gergely megjegyzése alapján) a kompetenciák fejlesztésénél a BVOP intézményeinek közvetlen feladatkörét azzal kellene hangsúlyozottabban bővíteni, hogy olyan társadalmi szervezetekkel tartson élő kapcsolatot, amelyek képesek befogadni a szocializációs hátrányokkal terhelt személyeket, s biztosítják számukra azokat az egyszerűen követhető cselekvési sorokat, amelyeket a bűnözői csoportokban vonzóknak találnának, természetesen azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy a célok és módszerek „átkódolásra” kerülnek.

A szakirodalom általában nagy teret szentel annak a nézetnek, hogy az elítélteket már a büntetés-végrehajtási intézetekben is éri olyan hatások, amelyek megalapozhatják a szabadulásuk utáni, társadalomba történő visszailleszkedést (reintegrációt). Ennek érvényesítése azonban számos ellentmondásba ütközik. Ezek közül kiemelnénk, hogy a gyakorlatban és a köznapi kommunikációban még mindig túlhangsúlyozottan jelenik meg az, miszerint a társadalom többi tagjának védelmét szolgálja az elítélt fogvatartása, kirekesztése a mikro és makro környezetből. Ebbe már impliciten bele értendő, hogy a hangsúly a minden áron való fogva tartásra helyeződik az ítélet lejártának idejéig, s az elemi ösztönökből táplálkozó szabadulásvágyat fékezni kell, mint rosszat. Ennek az ellentmondásnak teljes feloldása nem lehetséges, hiszen itt arról van szó, hogy az elítéltnak azt kellene átlátnia, hogy a saját, benső iniciatívák elfojtása révén könnyítheti meg az utat ugyanennek a szabadabb kibontakoztatásához.

Mindezt elméletileg is nehéz belátni, de amikor nem elvont, személytelen képletként jelenik meg, hanem az egyéniség érzelmi azonosulását követeli meg saját sorsként feldolgozandó módon – ez olyan rendkívüli felkészültséget, empátiás készséget és szociális intelligenciát igényel, amellyel csak elvétve lehet találkozni, ha egyáltalán lehet. Röviden, azzal a helyzettel van dolgunk, amikor lényegében a társadalomból való kényszerű kiiktatás állapotában kell elvárni a társadalomba illeszkedés immanens feltételeinek megteremtését.

⁹ Pálvölgyi Ákos: A társadalom részvételének szükségessége a büntetés-végrehajtásban (reszocializáció, reintegráció). <http://ujbtk.hu/palvolgyi-akos-a-tarsadalom-reszvetelenek-szuksegessege-a-buntetes-vegrehajtasban> (2017. augusztus)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

S tegyük hozzá: nemcsak a szakirodalom kénytelen hangsúlyozni a társadalomból való kiiktatás ilyen módon felfogott „énpercepcióját”, hanem a köznapi kommunikációs folyamatokban is ez jelenik meg, még hozzá legtöbbször igen egyoldalú artikulációban.

A televíziót néző, átlagos krimi fogyasztó állampolgár többnyire nem azzal találkozik, hogy a szabadságvesztésre ítélt személy milyen gyötrelmeken megy keresztül, s hogy a szabadulás után miként reintegrálódik a társadalomba, hanem a következőkkel: a társadalom győzelmet arat egy-egy veszélyes személyiség időszakos kiiktatásával, s általános megnyugvást keltő módon lehet számítani arra, hogy jó ideig nem jelent fenyegetést a közösség számára. A probléma természetesen nem az, hogy ez a fajta kiiktatás valamiféle hibás s ezért megszüntetendő, rossz gyakorlat, hanem egy szélesebb, perspektivikusabb, tehát igazabb köznapi kommunikációs igény hiánya. Megjegyzendő, sőt hangsúlyozandó, hogy a tudományos szakirodalom ennél sokkal előbbre jár, de a mindennapi tudat ezt nem követi. Ezért mintegy társadalmi nyomást gyakorolva, késlelteti azoknak a nevelő formációknak az elterjedését, amelyek – nevezzük így – nem büntetés centrikusak, nem szinte kizárólagos önértéknek tekintik a társadalmat fenyegető személy „izolálását”, hanem annak az optimumát keresik, amelynek révén nemcsak a társadalom közvetlen fenyegetettsége hátrul el, hanem a körülményekhez képest eredményesebben segítheti elő a bűnelkövető reintegrációját is.

Itt egyebek között az izoláció olyan formáira gondolunk, mint a házi őrizet, olyan befogadási lehetőségek, amelyek során bizonyos társadalmi egyesülések (legyenek azok vallási vagy szekuláris társaságok) gondoznak és felelősséget vállalnak egy-egy bűnelkövetés miatt elítéltért, és minden állami kényszer nélkül próbálják elérni számukra a sikeres társadalmi kanalizációt. Az utóbbinak például alig felmérhető előnye lehet a fokozatosság, valamint a nyilvános megbélyegezettség stigmájának könnyebb letörlése, továbbá az, hogy a bizalomszükséglet garanciáját például egy-egy munkaadó számára megosztja a befogadó intézménnyel. A lehetséges munkaadóval állandó kapcsolatban lehet a befogadó társadalmi egyesülés, ami kockázatcsökkenést jelenthet számára. Ezeknek a lehetőségeknek a törvényi biztosítása ugyan napjainkban adott, de a jogalkalmazás a jelek szerint ritkán él ezzel a lehetőséggel, mert attól tart, hogy az alkalmazás túl magas kockázati tényezőt rejt magában. A döntés kockázatát mérsékelő, precedens értékkel bíró, hiteles (érvényes, objektív, megbízható) empirikus kutatási eredményekkel ugyanis nem rendelkezünk. Ennek oka nagyrészt az, hogy a társadalomtudományi kutatások a természettudományi kutatásokkal ellentétben, csak szűk spektrumban „engedhetik meg” maguknak a viselkedés változtatására irányuló (a központi idegrendszer működését érintő) kísérletezést. Ennek a fajta próbálkozásnak számos, kétes értékű, esetenként botrányba fulladó példájával találkozhattunk a behaviorizmus korai kísérleteiben.¹⁰

¹⁰ Lásd azokat a viselkedés lélektani kísérleteket, amelyek eredményeire támaszkodva a viselkedéslélektan a fóbiák kialakulását (megtanulását) magyarázza vagy a szociálpszichológiából jól ismert Zimbardo börtönkísérletet.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

A jelenlegi hazai állapotokat tekintve a börtön világa, ha nem is kizárólagosan, de még általános jellemzőként az elítéltek számára olyan kényszerek elfogadását, s az azokba való beilleszkedést kínálja fel egyedüli lehetőségként, amelyek nemhogy az önálló döntések, a személyes felelősség vállalások irányába kalauzolnák a fogvatartottat, hanem éppen ellenkezőleg: az ilyesmit gyakran tovább bünteti, s a beletörődést, a kiszolgáltatottsággal szembeni megadást jutalmazza. Márpedig ezt roppant nehéz valamennyire is ellensúlyozni nevelési célzatú foglalkozásokkal. Az elítélt ezeken a foglalkozásokon jó esetben azt hallja, hogy a személyisége nagyon nagy szerepet játszik sorsának alakulásában, a gyakorlatban pedig ennek az ellenkezőjét kénytelen tapasztalni. Mindennapjai alternatíva szegénységben telnek, ami azt jelenti, hogy roppant szegényes erkölcsi viszonyokat él meg. Alternatívák nélkül ugyanis tudvalevőleg nincs erkölcs. Az alternatíva nélküli ember abban az értelemben „erkölcstelen”, hogy számára a morál nem fontos, hiszen nem kell, nem lehet választania, hanem tennie kell azt, amit előírnak számára. S azután, a szabadulás pillanatában pedig valósággal rázuhan egy olyan eleve szokatlan, vagy elszoktatott valóság, amelyben döntenit kell, erkölcsi értelemben is választani, a vele szembe érkező alternatívák között.

A belső motivációs rendszer fel- vagy újra építését a „hozott” minták (a mikro-rendszerek által elsajátított tapasztalatok) hiányossága vagy teljes hiánya is kedvezőtlenül befolyásolja. Az elítéltek nagy hányada ugyan általában pozitívnak mondható vágyképeket hordoz arra vonatkozóan, hogy mire lenne szüksége a szabadulás utáni beilleszkedéshez, ugyanakkor – amint azt Albert Fruzsina és Bíró Emese, „A sikeres reintegráció” címet viselő cikkben bemutatott mélyinterjú¹¹ is igazolja – ezek a vágyképek nem vagy csak nagyon ritkán párosulnak olyan konkrét elképzelésekkel, amelyek segítségével megalapozhatnák a pozitív elképzelések érvényesítéséhez szükséges gyakorlati feltételeket.

Ez az állapot szorosan összefügg az emberi pszichumnak azzal a tulajdonságával, amely a megélt tapasztalatokból tud elsősorban építkezni, márpedig az elítéltek előélete ritkán szól arról, hogy kiegyensúlyozott családi körülményekből, tisztességes és jó munkahelyi légkörből, tisztességes baráti körből, megérett kollegiális kapcsolatokról „zuhantak” volna bele abba a helyzetbe, amelyből keresni kell a „re-entry”, a visszatérés mikéntjét.

Sajnos egyáltalán nem ez az elítéltek statisztikáinak előtörténeti átlaga. Az angolszász szakirodalomból kölcsönzött „re-entry” fogalommal ilyen esetekben nem sokat lehet kezdeni, mert többnyire az a szomorú valóság, hogy nem nagyon van hová visszatérni egy új élet megalapozásához.

Természetesen előfordul, hogy az elfogadható egzisztenciával rendelkező élettárs hűségesen vár az elítélt szabadulására, de az erre vonatkozó kutatások szerint ilyen élettárs az esetek nagy részében nem is volt, vagy ha igen, akkor megromlik a kapcsolata az elítélttel, sőt, nagyon gyakran megszakad. Hasonló módon fenyegető az is, hogy mind a munkahely, mind a tisztességes barátok visszaváró köre is hiányzik, s ezért a börtönlét önmagá-

¹¹ http://real.mtak.hu/31000/1/albert_biro_sikerese%20reintegracio_bortonon%20innen%20es%20tul.pdf
(2017. augusztus)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

ban kriminalizáló hatásai is azt erősítik, hogy az elitért kapcsolati tőkéje ott van valahol a bűnözési életformához szokottak köreiből. S ebben a helyzetben kellene reális tervet kidolgoznia az elitértnek egy olyan életformához, amelyben megvalósulhat a pozitív vágykép. A segítő szándék tehát nem nyilvánulhat meg csupán ennek a vágyképnek a megerősítésében, hanem olyan eszközöket kell hozzá felsorakoztatni, amelyek az erkölcsileg helyes és elfogadható életvezetések gyakorlati előfeltételeit hivatottak szolgálni. Minden egyéb üres és haszontalan moralizálás.

Csemáné Váradi Erika „Színlelni boldog éveket...”¹² című tanulmányában felhívja a figyelmet a mikrorendszerek fontossága mellett a mezo- és exorendszerek jelentőségére is. „A rosszabb anyagi körülmények, a szociális hiátusok nem önmagukban generálják a fejlődéstől való elmaradást... A változásokkal szembeni ellenállás, a bezárkózás, a meglévő viszonyok, a megszokott életvitel megőrzésére való szándék kialakulásához az is szükséges, hogy ne legyenek olyan intézmények és eszközök a kisközösségek körül, melyek támogatást nyújthatnak az új feltételeknek való megfeleléshez – amelyre egyébként e személyi kör, adottságai miatt önmagában többnyire nem vagy nehezen képes... Ugyanakkor napjainkra olyan új elkövetési módok, cselekményformák, illetve rizikótényezők is megjelentek, melyek korábban nem voltak fellelhetőek. Így például a társasági élettérré előlépett »plázázás«, mely korántsem csak a vásárlóerővel bíró fiatalok életében fontos időtöltési forma. Az együttlét, az idő elütésének e módja az iskola helyett éppúgy vonzó, mint azon kívüli programként – noha a prekriminális cselekmények lehetőségén túl is számos veszélyt rejt (pl.: játéktermek). Mindez komplex, egymást generáló folyamatokat indíthat el. Ha a gyermek ebben a térben szocializálódik, ha a fő értékmérőt a javak birtoklása jelenti a számára, ha a kortárs csoport mellett nincs más kapaszkodó, a reklámok egy rejtett, ki nem mondott másodlagos is célba ér: aki nem rendelkezik e tárgyakkal, aki nem élheti az általuk szimbolizált életstílust, az vesztes, sikertelen ember. Ez pedig senki által sem kívánt állapot. Ebből adódik, hogy a fiatalok – különösen azok, akiknek anyagi lehetőségei korlátozottak – a boldogságot és a sikert ebben az objektívált világban a tárgyak – akár bűncselekményekkel történő megszerzésében látják...”

A bűnözésre irányuló hajlam kialakulása általában többdimenziós, méghozzá abban az értelemben, hogy nem elegendő hozzá egy-egy véletlenszerű hatás, hanem olyan tartós ingerek szükségesek, amelyek ellen nem nyújt elégséges „immun védelmet” a potenciálisan veszélyeztetett család és a közvetlen mikrokörnyezet.

A bűnözői mentalitások kialakulásának és ezek modern kori személyiségvonásainak bemutatásában figyelemre méltó Dr. Póczik Szilveszter történész, kriminológus álláspontja,¹³ aki Eric John Ernest Hobsbawm (1917–2012), a közműltban elhunyt kiváló brit társadalomtörténész munkáira utalva emeli ki, hogy a bűnelkövetések oroszlánrésze a szegénységben gyökerezik. Hobsbawm a szegénység egészen szélsőséges formáját paupe-

¹² Csemáné Váradi Erika „Színlelni boldog éveket...” Gondolatok a fiatalok bűnözésének társadalmi reprodukciójához http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Gonczol_READER.pdf
Polgári Szemle, 5. (2009/2). <http://epa.oszk.hu/00800/00890/00039/index.htm> (2017. szeptember)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

rizmusnak¹⁴ nevezte, de lényegében ugyanazt értette rajta, amit Gunnar Myrdal az általa használt *underclass*¹⁵ fogalmával írt le, Oscar Lewis pedig valódi kultúra nélküli szegénységkultúráként jellemezte. Ez a társadalom alatti társadalom voltaképpen már nem réteg, hanem szinte kaszt, az érinthetetlenek, a páriák vagy súdrák¹⁶ tömege. Ezek a magyarul mélyszegénységnek nevezett létállapotban élő csoportok hosszú távon, akár nemzedékekre vagy évszázadokra kívül rekednek a közigazgatás, társadalmi integráció és kohézió intézményein, a munkaerőpiacon, az oktatás, a fogyasztás és a közkultúra területén. Eközben saját csoportjukon belül is hiányoznak vagy szétesnek a kohézió, szolidaritás, hagyomány és kultúrateremtés mechanizmusai. Dr. Póczik Szilveszter saját tudományos kutatásokon is alapuló megállapítását napjainkban a közbeszéd megélhetési bűnözésnek nevezi, s a figyelmet megpróbálja arra fókuszálni, hogy elsősorban szociológiai természetű feladatkörbe utalja ezeknek a rétegeknek a reintegrációját, tehát az mindaddig sikertelenségre utalt, amíg nem lehet valamilyen módon az anyagi felemelkedés bizonyos minimumait biztosítani számukra. Miközben a közgondolkodás ebben nem téved, rendszerint figyelmen kívül hagyja azt a korántsem elhanyagolható tapasztalati ténytet, hogy az anyagi javak birtoklásának olyan szintjén, amely önmagában biztosíthatná a tisztességes szegénység, vagy annál magasabb létformát, a rendszeres bűnelkövetések immár jószerezivel „tisztán” pszichológiai okoknál fogva is állandósulhatnak. S itt, ezen a ponton ragadhatjuk meg azt az aspektust, amely a szegénység nem anyagi kiterjedéseit érinti, s olyan hiányok felfedését igényelni, amely nélkül nincs elégséges kiindulópont a reintegrációs feladatok körvonalazására.

A mélyszegénység elemzése mellett Póczik ugyanis a következőkre is rámutat: „A 19. század és a 20. század első felének irodalmából jól ismerjük a szegénységben élő gyermek vagy felnőtt hősokeket, akik ezer szállal kötődnek társadalmi mikrokozmoszukhoz, nincstelenségükben, csábításoknak kitéve is tíz körömmel ragaszkodnak erkölcsi tisztaságukhoz. Kicsit tudományosabban fogalmazva: bár alig rendelkeznek anyagi javakkal, mégis olyan erős szociális, közösségi integrációs és kontrollmechanizmus működik körülöttük, nincstelenségükben is olyan jelentős szellemi és lelki javak – szakszóval társadalmi tőke – birtokában vannak, amelyek képessé teszik őket integritásuk megőrzésére és a helyzetükből való kiemelkedésre.” Ebből, az immár pszichológiai megközelítésből nézve találkozhattunk szembe azzal a szörnyű nyomással, ami azokra nehezedik, akik nem az úgynevezett megélhetési okoknál fogva, hanem sokkal inkább a személyiség integráció hiányai következtében képtelenek arra, hogy önálló döntéseket hozzanak. Ezért felfokozott késztetést

¹⁴ Pauperizmus: a latin eredetű szót a dolgozó tömegek elszegényedésére, a tömegnyomor kialakulására/jelenlétére használják.

¹⁵ Underclass: a létminimum alatti osztály.

¹⁶ Az indiai kasztrendszerben négy kaszt van, az ezen kívüliek a társadalom kirekesztettjei az érinthetetlenek vagy páriák. A súdrák a legalacsonyabb kasztbéliék. A hindu egész életében egy kaszt tagja, amiből nem léphet ki. A kaszthatárok merevek, az egyes osztályok között nincs átjárás. A három felső osztályt a súdráktól egy beavatási szertartás választja el, ami az újjászületés záloga. A súdrák nem születnek újra.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

éreznek, hogy immár a társadalomkívüliség peremén vagy annak szakadékaiban keressenek olyan közösségeket, ahol nincs szükség személyes felelősségvállalásra, elegendő teljes azonosulást mutatni a különféle, legtöbbször bűnözői csoportokban uralkodó primitív, „normákkal”, előírásokkal.

Az elégségesen, jól integrált személyiség elképzelni is nehezen tudja, hogy milyen iszonyatos pszichikai megterhelést jelenthet minden társadalmi beilleszkedési kísérlet azok számára, akik nem találkoztak időben, tehát a felnőtté válás korai szakaszában azokkal az integrációt, társadalmi beilleszkedést segítő pedagógiai, pszichológiai jogi ismeretekkel, amelyek lehetővé tennék számukra, hogy olyan belső motivációk alakuljanak ki bennük, amelyek révén a döntési mechanizmusok jelentős hányada felismerhető és „időtakarékosan” kezelhető. Vagyis ezek a kognitív egységek, mintegy viselkedési „protokollá” válva, korábbi döntések során kialakított mechanizmusok segítségével lennének kezelhetők.

Ennek hiánya olyan súlyos megterhelést jelenthet, amely úgyszólván elviselhetetlen, s egyenesen vezethet olyan látszattmegoldásokhoz, mint a drog, a bűnözői csoportokban érvényes parancsvezérlési szisztémákba illeszkedés. Az előbbi és az utóbbi (nem ritkán ezek együtt jelentkeznek) egyaránt a tudatos „személyiség deficitet” igyekeznek pótolni, annak a lehetősége nélkül, hogy segítségükkel közelebb juthatnának a tényleges hiánypótláshoz, vagyis a megkésett társadalmi integrációhoz. Sőt, ellenkezőleg, ezek mindentől még messzibb távolítanak, s az intézményes reintegrációs tervezéseknek itt már azt is számításba kell venni, hogy miként lehet a legtöbb reménnyel leválasztani az eme körforrásba került egyedeket a veszélyes „spirállokból”.

Ezek az ellentmondások történetileg fokozatosan tárulkoztak fel az úgynevezett igazságügyi gondolkodás számára. Amint arra Molnár Attila Károly dolgozatában rámutat: „A reformáció és a felvilágosodás kora hozta a rabokkal történő emberségesebb bánásmód gondolatát, ám a fenti állapotok jelentős mértékű javulására csak a XVIII. században került sor. Ennek megfelel Mária Terézia rendelkezése, a Constitutio Criminalis Theresiana, amelyben az 52. törvénycikk 2. §-a megtiltja a foglyok kalodában, illetve föld alatti tömlőcökben történő elhelyezését, emellett a törvény korlátozza bizonyos kényszerítő eszközök alkalmazását is.”¹⁷ Ruzsonyi Péter a különböző országok büntetés-végrehajtási jellemzőit összehasonlítva megállapítja, hogy több olyan fejlett társadalmi berendezkedésű ország is van, ahol a drillközpontú, a kiszolgáltatottságot hangsúlyozó irányzat jellemző (egyebek között Angliát és Franciaországot említi). A drillközpontúságot a következőkkel jellemzi. „Az elfítéltek elszigeteltsége dominál: a börtönépületek külseje a zártságot sugallják, a falak, a rácsok, a pengedrót együttes képe az elrettentés hatásával bír. Bent a hivatali hatalom uralkodik. A szabályok erősítik a fogvatartottakban annak érzetét, hogy bűnt követtek el. Ennek az irányzatnak az erőssége az elrettentésben mutatkozik meg.” A volt szocialista blokk országainak büntetés-végrehajtási gyakorlata Bulgáriában, Lengyelországban, Ro-

¹⁷ Új eszközök a kriminálandragógiában. https://www.elte.hu/file/OTDK_2015_MolnarAttilaKaroly.pdf
A dolgozat a XXXII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi szekciójában harmadik helyezést ért el.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

mániában és a történelmileg-politikailag-kulturálisan hasonló közép kelet-európai államokban található meg. A rendszer igen nyomasztóan hat – a második világháborút követő ideológiai változások csak lassan mennek végbe. Nehezen integrálódnak az oktatás és a nevelés új módszerei, viszont a térségben jelentőssé vált az egyház szerepe a büntetés-végrehajtási nevelés területén. A porosz iskola központi gondolatai között szerepel a szakképzés, a környezettel való szoros együttműködés és a sport. A börtönökben kötelező a tanulás és a munkavégzés. Lehetőség van általános és középiskolai tanulásra, de a fogvatartottak bekapcsolódhatnak a levelező oktatásba is. A rehabilitációs irányzat felfogásában (főként Hollandiában és Írországban) a nevelés a büntetés-jutalmazás elvére épül. Ebben a rendszerben jelen van a nevelést és az oktatást támogató kulturális felszereltség, továbbá a lelkészek, a nevelők, a szociális munkások, valamint a pszichológusok tevételes részvétele. A neo-treatment irányzat a skandináv országokra jellemző, ahol a büntetések végrehajtása a büntetés-visszavezetés-gondozás mentén valósul meg. A börtönök környezete igyekszik hasonlítani a közösségi környezet jellemzőihez, ezért nyitottan, szociális kontroll alatt működnek. Cél, hogy a társadalom segítsen az elítélteknek az önmaguk mérlegelésének és a döntéshozás képességének kialakulásában.”¹⁸

A hazai büntetés-végrehajtási intézetek számos jel szerint valahol úton vannak a porosz iskola hagyományai és a rehabilitációs irányzat között. Ennek az útnak a lerövidítése egyrészt tanulási, másrészt anyagi feltételekhez kötött. A büntetés-végrehajtási intézetekben foglalkoztatottak minden jóakaratur ellenére sincsenek abban a felkészültségi állapotban, hogy ennek a sokkal bonyolultabb, nagyobb felkészültséget igénylő feladatnak minden tekintetben megfeleljenek. A továbbképzés feltehetően sokat javíthat ezen, de szükség lesz hozzá egy olyan társadalmi szemléletváltásra is, amelynek révén felértékelhető lesz ez a tevékenység, s sok esetben jobb híján vállalt munkakörből társadalmilag is nagyra becsült hivatássá válik. Továbbá ettől teljesen elválaszthatatlanul ehhez meg kell érni azoknak a feltételeknek is, amelyek egy, a mainál magasabb nemzeti jövedelem mainál jóval magasabb hányadot tud fordítani a büntetés-végrehajtás feladatainak maradéktalanabb teljesítésére.

Vizsgáljuk meg a reintegrációban részt vevők azt a csoportját, akik a folyamat „elindításában” működnek közre. Ezek a résztvevők azok a büntetés-végrehajtási alkalmazottak, akik beosztásukból következően közvetlen kapcsolatban vannak a fogvatartottakkal. Az ő mentálhigiénés, pszichohigiénés jellemzőik közvetett módon ugyan, de hatnak a fogvatartottak reintegrációjára. A szakirodalmi forrásokat áttekintve, lényegesen kevesebb elméleti és empirikus kutatás beszámolója tartalmaz a reintegráció eredményessége szempontjából fontos szakmai elemzést az alkalmazotti állomány körében, de néhány kutatás néhány olyan figyelemre érdemes objektív (materiális) és szubjektív (személyes érzelmek, értékek, attitűdök a tevékenységgel kapcsolatban) tényezőt mutat be, amely kihathat a reintegrációs tevékenység eredményességére. Rózsa Sándor: „A büntetés-végrehajtási intézetek sze-

¹⁸ Ruzsonyi Péter: A kriminálpedagógia lehetősége a börtönadaptáció és a társadalmi integrálódás érdekében. Börtönügyi Szemle, 25. (2006/2). 21–33.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

mélyi állományának kérdőíves vizsgálata” című összefoglaló tanulmányában.¹⁹ Összesen 6 büntetés-végrehajtási intézetből 758 alkalmazott kérdőíves vizsgálata alapján „a Büntetés-végrehajtási Szervezet legégetőbb problémáit” 30 lehetséges választás közül az alábbi rangsor szerint értékelték.

Legtöbben „A bérek igen alacsonyok és méltánytalanok” problémát jelölték meg a legfontosabbak között: összesen a megkérdezettek 85,6%-a. A második leggyakrabban előforduló nehézségként az „Egy-egy körletre túlságosan kevés felügyelő, szociális segédelőadó és nevelő jut, ugyanakkora feladatokat erre való tekintet nélkül végre kell hajtani” gond jelentkezett. A kitöltők 70,1%-a érezte ezt jelentős problémának. A harmadik leggyakoribb választás: „A börtönök manapság elkényeztetik a fogvatartottakat ahelyett, hogy szigorúbbak lennének” állítás volt, amelyet a kitöltők 63,9%-a választott. A választások között „előkelő helyezés” érték el a következő állítások is: túlszűfoltak a börtönök, a fogvatartottnak túlságosan sok „joga” van mindenre, a társadalomban nagyon alacsony presztízsű a büntetés-végrehajtásnál dolgozók munkája. A kutató vizsgálta továbbá az alkalmazottak fogvatartással és a fogvatartottakkal kapcsolatos attitűdöket, a munkahelyi elégedettségkülönböző elemeit. A különböző szempontú elemzések és a többszempontú vizsgálatok eredményeképpen a kutató sokkal több objektív (materiális), mint szubjektív, az állomány mentálhigiénét befolyásoló tényezőt emelt ki. Ezek elsősorban a bérezéssel, munkaszervezéssel, beosztással kapcsolatos problémák voltak, és a „legégetőbb problémák” között szereplő harmadik leggyakoribb válasz tekintetében a mentálhigiénés vagy stressz terhelés jelentéktelennek mutatkozott. Ez talán azt is jelenti, hogy az állomány sújtó pszichikai „terhek” okozója inkább a totális szervezet működési zavaraiából eredő hatások, mint a fogvatartottak okozta problémák. Bár a két jelenség nem független egymástól.

Egy kevésbé tudományos igényű weblapon a következőket olvashatjuk a fogvatartottakkal közvetlen kontaktusban lévő állománnyal kapcsolatban.²⁰ Vizsgálatuk tárgya a fogvatartói állomány és annak helyzete. Kérdéseik a következőkre terjednek ki: Milyen nehézségekkel kell megküzdeniük a rácsok mögött dolgozóknak? Hogyan tudják megvédeni magukat ezektől a veszélyektől? A válasz a következő: „Az Ideális börtönőr következetes, határozott és jó problémamegoldó. Mindenkitől ugyanazt várja el, nem alkalmaz ok nélkül kényszerítő intézkedéseket. Az évek során azonban nagyon megnőtt a munkaterhelés. Ebből adódóan a felügyelők egyre idegesebbek és türelmetlenebbek. Sokszor a „keményedés”, az érzékenység elvesztése tapasztalható, de nagy esély van a kiégésre is. A szünni nem akaró stressz A hatalmas tömegű fogvatartotti állománnyal nem lehet magas színvonalú fogvatartói munkát végezni. Ez állandó kudarcélményhez és stresszhez vezet. A stressz elkerülhetetlen a rácsok mögött, legyen szó akár fogvatartóról, akár fogvatartottól. Az azonban változó, hogy mely munkakör mennyire érintett... A börtönök esetében

¹⁹ A tanulmány a *Körletmozaikok* 2015. „A büntetés-végrehajtási intézetek személyi állományának vizsgálata” című kutatás tanulmányai kötetben jelent meg. Szerkesztette Csóti András bv. altábornagy, országos parancsnok. http://www.tettprogram.hu/Letoltheto_kiadvanyok?Lataskori=0 (2017. május)

²⁰ <http://mindset.co.hu/az-erem-masik-oldala-betekintes-a-bortonorok-munkajaba/>

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 1. szám

különösen stresszkeltő a bezártság, az ingerszegény környezet, a túlterhelés, valamint az, hogy a bent dolgozók munkájából nagyrészt elvész a kreativitás, nem valósíthatják meg önálló ötleteiket. Miközben a bv. személyzete szigorú szabályokat szab a raboknak, és azokat maradéktalanul betartatja, ugyanilyen előírások vonatkoznak az ott dolgozóakra is. Pontosan rögzítve van, mikor, mit és hogyan csinálhatnak. Ezek az intézkedések érthető módon a börtönőröket és a nevelőket védik, hosszú távon azonban joggal érezhetik úgy magukat, mint ha robotok lennének”. A „kezeléssel” a megoldással kapcsolatban pedig a következőket állapítják meg: „Azok tudják feldolgozni a stresszt, akik bár túlterheltek, de sokszínű életet élnek, illetve van hobbijuk, legyen szó akár valamilyen sportról, akár valamilyen intellektuális programról. Ezen kívül fontos, hogy az otthon biztos háttér legyen, ahová munka után jó hazatérni. Ezekkel a módszerekkel a dolgozó kvázi immunissá tudja tenni magát a környezet általi káros hatásokkal szemben.” A lélektani zavarok következményeként számos betegség előfordulási valószínűsége emelkedik, és fiatalabb korban következik be. Ilyenek például a keringési zavarok. A „kiégett” fogvatartók lélektanilag mechanikusan tevékenykedő robotemberekké válnak. A szabályokat maximálisan ismerik, de a váratlan helyzetekre nem tudnak egyedi, hatékony megoldással reagálni. Kivész belőlük a kreativitás, illetve a spontán megoldások iránti igény. A büntetés végrehajtási intézetben dolgozóit tehát hasonló módon terheli az ingerszegény környezet, a beidegződött mechanikus tevékenység, így helyzetükből következően is kevesebb figyelmességet, empátiát képesek a fogvatartottak számára biztosítani. A reintegrációs folyamat megindulásának feltételei így módon objektív okoknál fogva nem igazán kedvezőek és emiatt különösen szem előtt kell tartani, hogy társadalmi intézményesítés nélkül igen csak részleges eredményekre lehet számítani. A tudományos, az állami és a mindennapi tudatban megjelenő kriminalisztikának egymáshoz való közeledése alapozhatja meg a szóban forgó problémák optimálisabb kezelését. Nem elég, ha a tudományos ajánlásokra reagálva a büntetés végrehajtás törekszik a reintegrációra, ha ezt nem támogatja a köznapi tudat, vagy ha úgy tetszik a közérkölc. Nem lehet sikeres az az állami reintegrációs törekvés, amelynek állandóan azzal kell szembesülnie, hogy egy lemaradt köznapi gondolkodás csupán a szimplica védekezés, vagy rosszabb esetben a csupasz bosszú színvonalán reked meg, s nem nyújt megfelelő támogatást azokhoz az új, korszerűbb megoldásokhoz, amelyekkel jobban meghaladhatók lennének a jelenlegi eljárások, mégpedig olyan módon, hogy közben megőrizzük azokat az értékeket, amelyek változatlanul érvényesek.

A változás teljesebb összefogást igényel, egy olyan széles spektrumú összehangolást, amelyben a megszokás, vagy például a tömegkommunikáció szenzációéhes üzleti érdeke az eddiginél jobban alárendelődik azoknak az elvárásoknak, amelyek az elítéltek eredményesebb reintegrációját szolgálják.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Albert Fruzsina – Biró Emese: A sikeres reintegráció. In: Albert Fruzsina (szerk.): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest, 2015. 143–165.
2. Albert Bandura: Social learning theory. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1977.
3. Bronfenbrenner, U.: Ecology of the family as a context for human development. *Developmental Psychology*, 1986;22, 723–742.
4. Csemáné Váradi Erika „Színtelni boldog éveket...”Gondolatok a fiatalok bűnözésének társadalmi reprodukciójához. http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Gonczol_READER.pdf
5. Fliegauf Gergely: Büntetés-végrehajtási Pszichológia. <http://bvpszichologia.blogspot.hu/>. (Dr. Fliegauf Gergely Phd weboldala)
6. Molnár Attila Károly: Új eszközök a kriminál andragógiában. https://www.elte.hu/file/OTDK_2015_MolnarAttilaKaroly.pdf
7. Pálvolgyi Ákos: A társadalom részvételének szükségessége a büntetés-végrehajtásban (reszocializáció, reintegráció). <http://ujbtk.hu/palvolgyi-akos-a-tarsadalom-reszvetelenek-szuksegessege-a-buntetes-vegrehajtasban>
8. Póczik Szilveszter: Szegénység, bűnözés, megélhetési bűnözés. *Polgári Szemle*, 5. (2009/2).
9. Rózsa Sándor: A büntetés-végrehajtási intézetek személyi állományának kérdőíves vizsgálata. In: Csóti András (szerk.): KÖRLETMOZAIKOK 2015.
10. Ruzsonyi Péter: A kriminálpedagógia lehetősége a börtönadaptáció és a társadalmi integrálódás érdekében. *Börtönügyi Szemle*, 25. (2006/2).
11. <http://mindset.co.hu/az-erem-masik-oldala-betekintes-a-bortonorok-munkajaba/>
12. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szocialpszichologia/ch09s03.html
13. <http://mindenkimaskepegyforma.reblog.hu/miert-valunk-gonossza-a-stanfordi-bortonkiserlet-tanulsagairol>